

नेपालमा वन उपभोक्ता समूहहरूको संस्थागत विकास: प्रक्रिया र सूचकहरू

■ ओलिभर स्पिङ्गेट-बेगिन्की, नागेन्द्रप्रसाद यादव, ओमप्रकाश देव, जोन सुसन

परिचय

प्रस्तुत लेखका उद्देश्यहरूमा सामुदायिक वन (सा.व.) को विभिन्न प्रक्रियाहरूको सूक्ष्म अध्ययन गर्ने र स्थानीय तहमा परिभाषित तथा विकसित गरिएका सूचकहरूको आधारमा तयार गरिएको विधिको खोजी गर्ने रहेको छ, जसले विभिन्न उपभोक्ता समूहहरूको तुलनात्मक अध्ययन तथा तिनको विकास क्रमको अनुसन्धान गर्न सहयोग पुर्याउने छन् ।

प्रक्रिया र त्यसका सूचकहरू

विभिन्न वन उपभोक्ता समूहहरूका विभिन्न विकास चरणहरूमा फरक-फरक प्राथमिकताहरू हुन सक्छन्, तसर्थ तिनको मूल्याङ्कनका लागि सूचकहरू पनि फरक हुने गर्दछन् । तर सूचकहरू उपभोक्ता स्वयंद्वारा तोकिनु पर्दछ । सबै उपभोक्ताहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने सूचक निर्धारणको लागि सूचक छनौट प्रक्रियामा सबै उपभोक्ताहरूको सक्रिय सहभागिता हुनु आवश्यक छ ।

सूचकहरूलाई वाह्य निकायद्वारा वन उपभोक्ता समूहका काम, कारवाहीहरूलाई 'नियन्त्रण'मा लिन औजारको रूपमा प्रयोग गर्ने खतरा हुन्छ । जिल्ला वन कार्यालयको समूहको कार्य सम्पादन राम्ररी सञ्चालन भएको सुनिश्चित गर्ने महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ, तर समूहको मूल्याङ्कन उपभोक्ता समूहहरू माथि नियन्त्रण गर्ने मनसायले गरिनु हुँदैन । जिल्ला वन कार्यालयका कर्मचारीहरूले उपभोक्ताहरूको वैधतालाई सम्मान गर्नु पर्दछ । सूचक तयार पार्ने र प्रयोग गर्ने कार्यले उपभोक्ताहरूको निकै समय लिन्छ । तसर्थ, योजना तर्जुमा गर्दा उपभोक्ताहरूको उपस्थिति र अवधिको हिसाबले यथार्थपरक हुनु आवश्यक छ ।

वर्तमानमा जिल्ला वन कार्यालयका फिल्ड कर्मचारीहरूले उपभोक्ता समूहहरूको संस्थागत विकासको लेखाजोखा गर्न कार्यालयबाट तयार गरिएका सूचकहरू प्रयोग गर्ने गरेका छन् । जस अनुसार समूहलाई तीन भागमा बाँडिन्छ, जस्तै: सक्रिय, मध्यम र कम सक्रिय । कर्मचारीहरूले आफ्नो प्रयोजनको लागि सामाजिक र संस्थागत विकास, उपभोक्ता समूहभित्र सूचना प्रवाह, सचेतना र सिकाइ, सीप विकास र वन व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित सूचकहरू प्रयोग गरेका छन् । तर यी सूचकहरूमा उपभोक्ताहरूको भन्दा कर्मचारीहरूको 'अपनत्व' बढी देखिन्छ ।

यस अध्ययनमा ११ ओटा वन उपभोक्ता समूहहरूको विकास प्रक्रिया र तिनका सूचकहरू पहिचान गर्न एक सामान्य विधिको प्रयोग गरिएको थियो, जसमा दुईओटा खुला प्रश्नहरू राखिएका थिए: पहिलो, तपाईंहरूको वन उपभोक्ता समूहका सवल र दुर्बल पक्षहरू के के हुन् ? र दोस्रो, एउटा राम्रो उपभोक्ता समूहका मुख्य-मुख्य सूचकहरू के के हुन् ? यस विधिको मुख्य उद्देश्य प्रत्येक टोल बस्तीमा सुभाव गरिएका सूचकहरू पहिचान गर्नु थियो । सबै पहिचान गरिएका सूचकहरूलाई बृहत छलफल गरी सिफारिश गरिएका सूचकहरूबाट पहिलो प्रश्नको उत्तर निकालिएका थियो, भने टोलस्तरमा गरिएका सूक्ष्म-योजना तर्जुमा अभ्यासहरूबाट दोस्रो प्रश्नको उत्तर निस्केको थियो ।

यसरी तयार पारिएको सूचकहरू मध्ये निर्णय प्रक्रिया र तिनका कार्यान्वयन, वन व्यवस्थापन, लिङ्गभेद र न्यायोचितता जीविकोपार्जन र सामुदायिक विकास आदि क्रमशः प्रमुख प्राथमिकतामा परेका पाइयो भने विवाद व्यवस्थापन, समन्वय र सम्बन्धको विकासमा थोरै चासो रहेको भेटियो ।

सूचकको प्रयोग

अध्ययनको क्रममा उपभोक्ता समूहहरूबाट चयन गरिएका ११ ओटा प्रक्रिया र तिनको कुल ३१ ओटा सूचकहरूको माध्यमबाट सबै ११ ओटा वन उपभोक्ता समूहहरूको कार्यसम्पादनको लेखाजोखा गरिएको थियो । एक वर्षको अन्तरालमा २ ओटा अनुगमन भ्रमण गरी समूहहरूको कार्यसम्पादनलाई राम्रो, मध्यम र कमसल गरी तीन भागमा बाँडी लेखाजोखा गरिएको थियो । यस किसिमको सहभागितात्मक लेखाजोखा विधिबाट सबै उपभोक्ता समूहहरूको समग्र तथा प्रत्येक सूचक पिच्छेको अवस्था स्पष्टसँग बुझ्न सकिने देखिएको छ ।

धेरैजसो उपभोक्ताहरूले गठन प्रक्रिया धेरै छिटो भएको र तिनीहरूलाई आफ्नो अधिकार र जिम्मेवारीबारे स्पष्ट नभएको बताए । वन कर्मचारीहरू समूह गठनको क्रममा छोटो र सजिलो बाटो अवलम्बन गर्ने र बढी समय समूह भित्रका धनी र टाठाबाठा व्यक्तिहरूसँग कुराकानी गरेर बिताउने तर अन्य उपभोक्ताहरूको कुरा नसुन्ने गरेको पाइयो ।

‘वन व्यवस्थापन’ सा.व. को एउटा आधारभूत काम हो । विभिन्न अध्ययनले देखाए अनुसार सा.व.को स्थापना पछि सो वनको पुनरुत्पादन क्षमता वृद्धिमा भएको पुष्टि गरेको छ । यी अनुसन्धान क्षेत्रका उपभोक्ता समूहको गठन गर्नु भन्दा पहिले भण्डै ७५% वन क्षेत्रको हैसियत विग्रदो थियो भने हाल सबै क्षेत्रमा धेरै थोरै मात्रामा सुधार आइरहेको देखियो । वन व्यवस्थापनलाई मापन गर्न उपभोक्ताहरूले विभिन्न सूचकहरू सिफारिस गरेका छन्, जस्तो कि कृषि क्षेत्र र वन क्षेत्रको स्पष्ट सिमाङ्कन भएको, वनमा क्षति पुऱ्याउनेलाई नियमानुसार कानुनी कारवाही गरिएको तथा वनमा विभिन्न उमेरका रुख प्रजाति भएको ।

वन पैदावारको उचित वितरणको लागि समूहहरूले हालसम्म प्राप्त गरिरहेको वन पैदावारको मात्रा र उपभोक्ताहरूको माग तथा उनीहरूको अपेक्षा पूर्तिको स्थितिबारे थाहा पाउनु जरुरी छ । अध्ययनको क्रममा दुई तिहाई उपभोक्ताहरू वनबाट प्राप्त स्रोत प्रति सन्तुष्ट देखिएभने भूमिहिन उपभोक्ताहरू भने कम सन्तुष्ट देखिए । धेरैजसो समूहहरूले वन पैदावारहरू ‘बराबर’ बाँडेको भेटियो भने केहिले ‘न्यायोचित’ वितरण प्रणाली अवलम्बन गर्न थालेको पाइयो ।

अध्ययनमा उपभोक्ता समूहहरूको निर्णय र कार्यान्वयन प्रक्रिया धेरै कमजोर रहेको पाइयो । उपभोक्ताहरूको आफ्नो भूमिका र उत्तरदायित्व सम्बन्धी सचेतनालाई एउटा महत्वपूर्ण सूचकको रूपमा लिइएको थियो । यसको लागि राम्रो सञ्चार र सूचना प्रवाहलाई महत्वपूर्ण तत्वको रूपमा लिइएको थियो । अध्ययनको क्रममा अधिकांश उपभोक्ताहरूलाई सरकारको वन नीति परिवर्तन भएको र राष्ट्रिय वन समूदायलाई हस्तान्तरण गरिएको जानकारी थियो तर सामान्य उपभोक्ताहरूलाई उपभोक्ता समूहबाट भविष्यमा के उपलब्ध हुन सक्छ सोबारे भने थाहा थिएन । यसैगरी सबैभन्दा कमजोर समूहका उपभोक्ताहरूलाई वन पैदावार निकाल्ने नियम र प्रक्रियाबारे पनि थाहा थिएन । नजिक रहेका टोलका उपभोक्ताहरूमा राम्रो सञ्चार सम्पर्क रहेको पाइयो । ठूलो समूहहरूले सूचनाहरू भित्तामा टाँसेर सूचना प्रवाह गरेको पाइयो, तर यो प्रत्यक्ष व्यक्तिगत सम्पर्कबाट हुने सूचना प्रवाह भन्दा कम प्रभावकारी देखियो । उपभोक्ताहरूले औपचारिक र अनौपचारिक दुबै सूचना प्रवाह तरिका अवलम्बन गरिनु पर्ने बताए ।

सा.व.ले महिलाहरूको जीविकोपार्जन र गरिब घरधुरीहरूलाई कुनै फाइदा पुऱ्याउँदैनन् भन्ने गम्भीर प्रसङ्ग पनि उठ्ने गरेको छ । यसको लागि उपभोक्ताहरूबाट महिलाको सहभागिता र समतामूलक वितरणका लागि सूचकहरू पहिचान गरेका छन् । तामाङ्गहरूमा महिलाहरूको सहभागिता सबैभन्दा बढी र बाहुन बस्तीमा सबैभन्दा कम रहेको पाइयो । उपभोक्ताहरूले महिलाहरूको समान सहभागिता सबै तहमा आवश्यक रहेको बताए । जस्तै: सा.व. को प्रक्रिया सम्बन्धी सचेतना, टोल भेला र

साधरण सभाहरूमा टोल र समितिमा प्रतिनिधित्व । अध्ययन गरिएका ११ ओटा समूहहरू मध्ये ७ ओटाको समितिमा महिला सदस्यहरू थिए तर तीन ओटा समूहमा मात्र उपभोक्ता समितिको प्रभावकारी परिचालनमा महिलाहरूको सक्रिय योगदान रहेको पाइयो ।

धेरैजसो उपभोक्ताहरूले आफ्ना आधारभूत आवश्यकता पूर्ति भन्दा माथि गएर बजार उन्मुख वन पैदावारको निकासीतर्फ लागेका छन् । ११ मध्ये १० ओटा समूहहरूको आफ्नै बैङ्कखाता थियो । उपभोक्ताहरूले सदस्यता शुल्क, दण्ड जरिवाना, वन पैदावारको सङ्कलन शुल्क आदिबाट रकम जम्मा गरेका छन् । आर्थिक विकासका लागि उपभोक्ताहरूले तय गरेका सूचकहरूमा समूहलाई बढी भएका काठको स्थानीय बजारमा बिक्री, राम्रो तथा उचित आम्दानीको लागि अर्ध-प्रशोधित गैह्रकाष्ठ वन पैदावारको बिक्री तथा वन भित्र छोटो समयमा आम्दानी दिने खालका प्रजातिहरूको वृक्षारोपण । यस सन्दर्भमा वर्षेनी लेखापरीक्षण गर्नु पर्ने कानुनी प्रावधान भएतापनि केही उपभोक्ता समूहहरूमा आर्थिक हिसाब किताब पारदर्शी नभएको देखियो । समूहका कोषमा जम्मा भएको रकमको सही परिचालन कसरी गर्ने भन्नेबारे थोरैलाई मात्र राम्रो जानकारी भएको अध्ययनले फलकाएको छ । यसै सिलसिलामा सामुदायिक विकास कार्यहरूमा समेत समूहको परिचालन गरिएको छ । ती मध्ये लघु ऋण, विद्युतीकरण, युवा क्लवलाई सहयोग आदि पर्दछन् ।

उपभोक्ताहरूका अनुसार सामुदायिक विकासका क्रियाकलापहरूमा वन समूह संलग्न हुनु अर्को महत्वपूर्ण सूचक हो । समूहहरूले आफ्ना वन सम्बन्धी आधारभूत क्रियाकलाप सम्पन्न गरिसके पछि उनीहरू बाटो, बिजुली, विद्यालय, खानेपानी जस्ता विकास निर्माणमा लाग्दछन् । विवाद व्यवस्थापनलाई उपभोक्ता समूहको विकासको गतिशीलताको मापनको रूपमा लिएको पाइयो । ११ ओटा समूह मध्ये १० ओटा समूहलाई विवादले कुनै न कुनै रूपले प्रभाव पारेको पाइयो । उपभोक्ता समूहमा जमिन वा सीमानाको विवाद, रकम हिनामिना, नियम मिचेको तथा व्यक्तित्वको टकराव गरी चार थरीका विवादहरू उठेका पाइए ।

सहयोग लिन र दिन, अनुभवको आदान-प्रदान गर्न र आफ्नो इच्छा वा स्वार्थ रक्षार्थ वन उपभोक्ता समूहको लागि स्थानीय र राष्ट्रिय स्तरका अन्य निकाय बीच समन्वय तथा सञ्जालको विकास गर्न आवश्यक पर्दछ । तर यस्तो सञ्जालको जानकारी उपभोक्ता समितिका सदस्यमा मात्र सीमित रहेको पाइएको छ । यस्तो सञ्जाल तथा सम्पर्क उपभोक्ता समूह र जिल्ला वन कार्यालय, उपभोक्ता समूह र गाउँ भित्र र बाहिरका अन्य समूहहरू र सङ्घ संस्थाहरूसँग रहेको पाइएको छ ।

निष्कर्ष

समूहको सफलता र लामो समयसम्मको निरन्तरताको लागि समूह गठन प्रक्रिया पूर्ण सहभागीमूलक हुनुपर्छ । सा.व. माथि उपभोक्ताको अपनत्वको भावना, अधिकार, वन पैदावार, रकमको उपयोग तथा जिल्ला वन कार्यालयका कर्मचारी र उपभोक्ता समितिको भूमिका सम्बन्धी सचेतना सा.व. विकासको लागि महत्वपूर्ण सवालहरू हुन् । सा.व. हस्तान्तरण गर्ने बेलामा वन सीमानाको स्पष्टता हुनु आवश्यक छ । जमिन सम्बन्धी सबै विवादहरू समाधान गरिनुपर्दछ साथै गठन भैसकेपछि प्रभावकारी अनुगमन र अन्य बाह्य सहयोगको आवश्यकता पर्दछ । रेञ्जपोष्टको क्षमता अभिवृद्धि गरिनु सा.व. को दिगोपनाको लागि आवश्यक हुन्छ । रेञ्जपोष्टका कर्मचारीहरूले आफ्नो क्षेत्र अन्तर्गतका उपभोक्ता समूहलाई आवश्यक पर्ने निश्चित प्राथमिक सहयोगबारे थाहा पाउनु जरुरी हुन्छ । कर्मचारीहरूलाई के महसुस हुनु जरुरी छ भने उनीहरूको भूमिका उपभोक्ता समूहको विकासमा सघाउ पुऱ्याउनु हो नकि सूचना सङ्कलन गर्नु मात्र । तर समूहहरू कर्मचारीहरूसँग पूर्ण निर्भर नभई स्व-निर्भर बन्न सक्नुपर्दछ । यसैगरी अति दुर्गममा रहेका समूहले पनि बाह्य सहयोग पाउनु पर्दछ, तर धेरै आवश्यकता भएकोलाई बढी सहयोग गर्नु पर्दछ ।